

Kempische toponiemen op *-sie (-zijde)*

Een van de grondwoorden waarmee in de Antwerpse Kempen verscheidene gehuchtnamen samengesteld zijn, is mnl. *side* „oord, streek, landstreek”; „zijde, kant”⁽¹⁾. Ogenschijnlijk levert dit woord geen problemen op: klankwettig gediftongeed tot nnl. *-zijde* komt het voor als tweede bestanddeel van toponiemen in

Lille: *Broekzijde, Houtzijde*

Gierle: *Lozijde, Broekzijde, Venzijde*

Turnhout: *Heizijde, Broekzijde*

Oud-Turnhout: *Dijkzijde*

Merksplas: *Molenzijde*⁽²⁾

Wie nu over de Turnhoutse *Heizijde* wandelt — een lange kasseiweg dwars door een agrarisch gebied ten noorden van het stadscentrum —, zal op een straatnaambord de naam in deze vorm kunnen lezen, maar de plaatselijke bewoners horen spreken over de „hessie” [‘hɛsɪ]. Diezelfde merkwaardige discrepantie tussen schrijf- en spreektaalvorm stelden we vast bij de *Broekzijde* (Turnhout), uitgesproken als [‘brʊksɪ] en de *Dijkzijde*, in de volksmond [‘dɛksɪ]. Ook de *Houtzijde*, in het Lils [‘hɔʷsə], sluit kennelijk bij deze reeks aan. Vooral de tweede syllabe trekt telkens onze aandacht: in de Kempische dialecten verwachten we — terecht, zoals blijkt uit de dialectische uitspraak van de overige *-zijde*-namen⁽³⁾ — voor *-zijde* iets als [zə!] of [za!], alleszins een diftong.

In appellativa zien we de *î*-vocaal omstreeks het einde van de vijftiende eeuw evolueren naar een tweeklank:

1445 ind(en) hof ten dike, mette(r) sid(e) aen ...⁽⁴⁾

1495 metter eenre sijde en(de) mett(er) a(n)der sijde aen ...⁽⁵⁾

Enkele toponiemen lijken zich daarentegen (gedeeltelijk) aan deze

(1) E. VERWIJ & J. VERDAM, *Middelnederlandsch Woordenboek*, VII. 's-Gravenhage, 1885-1929, p. 1046-1052.

(2) A.-M. en J. HELSEN, *Gehuchtnamen in de Antwerpse Kempen* (N.G.F., Studiën XIII). Leuven, 1978, 84-87, 118-119, 134-135, 162, 191.

(3) Lille: [‘brʊksɛ.ɪ]; Gierle: [‘lo.ɪ.za.ɪ], [‘brʊksa.ɪ], [‘vɪɪnza.ɪ]; Merksplas: [‘mø.ɪləzɛ.ɪ].

(4) S.A. Turnhout, *Schepenregister* nr. 973, 26 v.

(5) R.A. Brussel, *Leenhof van Brabant* nr. 587-2429.

ontwikkeling onttrokken te hebben. Uit Turnhoutse archivalia diepten we de volgende attestaties op⁽⁶⁾:

1368 goede op die *heyside*; 1387 aen die *heysie*; 1410 op die *heysije*; 1410 *heisj*bloc; 1417 opte *heijceij*; 1444 opte *heicie*; 1444 opte *heytie*; 1445 opte *heicie* (4 ×); 1445 opte *heycie* (3 ×); 1448 opte *heicie* (2 ×); 1449 vand(e) *heisid(e)* (2 ×); 1460 opte *heycie*; 1466 vander *heyzie*; 1481 opte *heycie*; 1481 opte *heysye*; 1500 opte *heysse*; 1514 aen tstrate ter *Heyssien*; 1525 opte *heysse*; 1550-51 opte *heysse*; 1550-51 opte *heyzie*; 1550-51 opte *heysie* (2 ×); 1592 aende *hesyestraete*; 1600 opte *heysseyde*; 1602 opde *heysseijde*; 1650 opde *heijseyde*; 1658 opde *heijseijde*; 1658 opde *heijside*; 1723 de *heijside*; 1728 vande *hijside*(⁷).

1340 pastura de *broecside*; 1368 vander *broecsiden*; 1368 aen die *broecside*; 1410 vander *broecsiden*; 1444 opte *broecsie*; 1445 bide *broecksie* westw(aer)t aende strate die vand(er) *broecksien* comt; 1445 bide *broecksie*; 1446 opte *broecsyde*; 1447 opte *broecksie*; 1448 opte *broecsyde* (2 ×); 1461 opte *broecksie*; 1464 aende *broecsie*; 1481 opte *broecksije*; 1525 *broecxsijde*; 1550-51 opte *broexyde*; 1601 opde *Broichsijde*; 1601 opte *Brocxsyde*; 1602 opde *Broixsijde*; 1614 de *broecksije*; 1651 opde *Broecxsyde*; vóór 1721 op de *Broecksijde*; 1723 op de *broecxijde*; 1726 op de *Broxeyde*; 1727 op de *broxie*; 1759 op de *broxie* (2 ×); 1762 *Brocxie*(⁸).

1417 tot oude turnhout opte *dijcside*; 1442 opte *dijcsijde*; 1444 aende *dijcsie* strate; 1444 opte *dycsyde*; 1446 opte *dycksie*; 1447 opte *dycksyde*; 1447 opte *dyckside* (2 ×); 1449 opte *dycksije*; 1465 opte *dijcsie*; 1525 opte *dycksyde*; 1550-51 opte *dycxyde*; 1592 naer

(⁶) De sigels (voetnoot 7 e.v.) verwijzen naar de gebruikte bronnen. Ze worden gevolgd door het nummer van het register en/of de blz. of folio: *H* = A.-M. en J. HELSEN, Gehuchtnamen... (zie voetnoot 2); *BC* = R.A. Brussel, Rekenkamer-Cijnsboeken, nr. 45015; *SR* = S.A. Turnhout, Schepenregisters nrs. 973, 975, 977, 995, 1009, 1026, 1032, 1034, 1045, 1046; *D* = S.A. Turnhout, Bedeboek van Darisdonk; *O* = S.A. Turnhout, Bedeboek van de Otterstraat; *G* = S.A. Turnhout, Bedeboek van de Gasthuisstraat.

(⁷) Bronnen: H191; H191; H191; H191; H191; SR973, 25r; SR973, 2r; SR973, 15v, 21r, 21v, 25v; SR973, 15r, 15v, 24v; SR973, 87v; SR973, 97r; SR975, 42r; H191; SR975, 67v; SR975, 75v; SR977, 266r; H191; SR995, 138v; SR1009, 73v; SR1009, 312v; SR1009, 69v, 258r; H191; SR1026, 6v; SR1026, 7v; SR1032, 31v; SR1034, 13v; SR1034, 3r; SR1045, 30r; SR1046, 65r.

(⁸) Bronnen: H191; BC, 21v; H191; SR973, 6v; SR973, 25v; SR973, 25v; SR973, 48v; SR973, 55r; SR973, 76r, 90r; SR975, 57v; H191; SR975, 62v; SR995, 87v; SR1009, 89v; SR1026, 19r; SR1032, 22v; D, 131r; SR1045, 37v; SR1045, 45r; SR1046, 3r; O, 9v, 62v; G, ongef.

dycxzee; 1601 opde *decxzyde*; 1601 opde *dycksyde*; 1660 het *dycxzy* straetken; 1660 opde *dijcxside*; 1724 op de *Decxsijde*; 1726 opde *dijcksijde*; 1727 op de *decksyde*; 1730 op de *dijcksie*; 1732 op de *deksie*⁽⁹⁾.

Alvorens in detail in te gaan op de oudere vormen, deze algemene vaststelling: in bovenvermelde bewijsplaatsen zijn twee paradigmata gereflecteerd. Sommige vormen zijn afkomstig uit de spreektaal, andere gaan terug op de schrijftaal. De differentiatie tussen beide taalvarianten vormt o.i. de sleutel ter verklaring van het nog gangbare verschil tussen de moderne officiële schrijfwijze van de plaatsnaam en de dialectische weergave ervan.

De oudste spelling is telkens de „standaardvorm”: 1368 *heyside*; 1340 *broecside*; 1417 *dijcside*. Gedurende de eeuw die volgt, had een gemeenzamere vorm de bovenhand: karakteristiek voor de spreektaal nl. zijn de tussen ca. 1450 en 1550 frequent opgetekende vormen met syncope van de intervocalische *-d-* na een lange vocaal: *side* > *sie*. De syncope ging gepaard met verlies van de laatste syllabe, zodat het aantal lettergrepen gereduceerd werd van drie naar twee. Als gevolg hiervan veranderde ook de accentstructuur van deze toponiemen: het tweede bestanddeel verloor zijn secundair accent en de klemtoon kwam alleen op het eerste lid te liggen. De bijtonige lange *î* van *-sie* verzwakte en ontwikkelde zich bijgevolg niet tot een tweeklank. Aanzetten tot die diftongering vinden we wel in vormen als 1410 op die *heysije*; 1417 opte *heijceij*; later nog bij de andere namen: 1446 opte *broecksye*; 1448 opte *broecksye*; 1444 opte *dycsyde*; 1447 opte *dycksyde*; 1449 opte *dycksije*. Toch menen we uit de frequentere *-sie*-vormen te mogen afleiden dat de verkorting van de *î* onder invloed van het gewijzigde accent opgetreden is vóór de diftongering definitief haar beslag gekregen heeft. Zulks wordt bevestigd door de huidige uitspraak.

Dat het compositum inmiddels nog doorzichtig was, is op te maken uit de omstreeks 1600 veelvuldig opduikende spellingen *-sijde*. Deze vormen stammen uit de schrijftaaltraditie, en bestaan dan ook niet toevallig (opnieuw) uit drie lettergrepen.

Na 1700 treffen we nog enkele malen de fonetische spelling aan: 1727 op de *broxie*; 1759 op de *broexie*; 1762 *Broexie*; 1730 op de *dijcksie*;

⁽⁹⁾ Bronnen: H162; H162; SR973, 8v; SR973, 1v; SR973, 45v; SR973, 58r; SR973, 71v, 74r; SR973, 97v; H162; SR1026, 30r; SR1026, 27v; H162; SR1034, 1r; SR1045, 37v; H162; SR1046, 11v; SR1046, 21r; SR1046, 30r.

1732 op de *deksie*. Nochtans heeft de *Heizijde* het langst en het meest consistent de gesproken vorm in het schrift bewaard. Vermoedelijk is de loskoppeling ten gevolge van de klankontwikkeling tussen het toponymisch element en de primaire betekenis ervan bij deze naam ook het verst gegaan.

Deze veronderstelling staven we met andere Kempische plaatsnamen waarvan de verschijningsvorm aanvankelijk niet laat vermoeden dat het ook om *-zijde*-namen gaat, nl. *Heidsie* ['deʒə] in Westmalle, *Hessie* ['hɛsɪ] in Mol, *Heisie* ['hɛsə] in Lille. Uit een oudere fase van overlevering blijkt dat deze toponiemen wel degelijk op te vatten zijn als de voortzetting van het tweeledige *hei(de)zij(de)*, hoewel zij voor de volksmond niet meer als dusdanig herkenbaar zijn:

Heidsie (Westmalle): 1316 aende *heidsiden*, 1510 aen de *hedt-sie*; 1510 aen de *heydzijde*; 1517 aende *heetsie*; 1536 *heydsijde*; 1757 inde *heydseyde*; 1768 inde *heydsie*⁽¹⁰⁾.

Heisie (Lille): 1368 aen *deyside*; 1410 an *deyside*; 1442 op $\frac{1}{2}$ den *heysie* hof; 1442 aen *deyside*; 1442 int *heyseren* broec; 1777 *Aeyssie*; 1820 *Heyssiehoek*⁽¹¹⁾.

Hessie (Mol): 1585 op de *Heyssie* oft hoocheiynde; 1562-64 op de *heysie*; 1622-23 naer de *heysie*; 1622-32 op de *heysie*; 1696 op de *hessie* gehuchte onder Moll; 1699 op de *heijzie*; 1722 op de *Hessie*; 1726 de *hesseij*; 1728 de *hessie* schrans; 1818 *hesse*; 1885 *Hessie*; 1899 *Hessieveld*⁽¹²⁾.

Wat de te postuleren grondvorm betreft, zijn er plaatselijk kleine verschillen: de Westmalse *Heidsie* heeft in het schrift tot op vandaag de *-d-* van **heid(e)zijde* bewaard. Ook de oudste spellingen met *-c-* van de *Heizijde* in Turnhout (zie supra) wijzen op de vroegere aanwezigheid van de dentaal in het grondwoord. Later had volledige assimilatie tot *-ss-* in de inlout plaats, cfr. haast alle attestaties van de Molse *Hessie*. Laatstgenoemde gehuchtnaam sluit in zijn geheel het nauwst aan bij de gesproken vorm: als enige van de reeks toont hij in zijn spelling de vroege dialectische verkorting van het eerste lid. Wellicht gaat *Heisie* (Lille) terug op **heizij*, hoewel we dan in de huidige uitspraak eerder de fricatief *-z-* zouden verwachten (daarentegen „ten onrechte” aanwezig in Westmals ['deʒə]) in plaats van zijn stemloze tegenhanger.

⁽¹⁰⁾ A.-M. en J. HELSEN, o.c. 211.

⁽¹¹⁾ A.-M. en J. HELSEN, o.c. 119.

⁽¹²⁾ A.-M. en J. HELSEN, o.c. 138.

Tenslotte hoort ook de gehuchtnaam *Heiseneinde* (Merksplas) thuis in de reeks *-sie*-namen:

1519 op *heysie ende*; 1528 ae(n)t *heysi eynde*; 1549 opt *Heyseynde*; 1661 aen het *heijseneijnt*; 1662 aen het *heijsenendt*; 1669 aen het *heysseynde*; 1678 Den *HeijschenEijnt*; 1726 op t'*heijsseneijnt*; 1726 op t'*HessenEijnt*; 1728 aen het *heijssie eijnde*; 1735 aen het *heijssen eijnde*; 1735 aent *heijsie eijnde*; 1740 aen het *heyssen eynd*; 1770 opt *heijsseneijnde*; 1771-1778 *Heiseendt*; 1791 aan't *heijsseneijnde*; 1836 *Huyseneijnde*; 1844 *Heisen einde*; 1845 *Huyzen Eynde*; 1884 *Hijseneinde*; 1884 *Huijseneinde*; 1891 *Heiseneinde*⁽¹³⁾.

De oudste twee vermeldingen laten o.a. nog de drievoudige morfemische geleedheid zien. De oorspronkelijke betekenis van het woord werd echter niet meer gevoeld: tussen twee beklemtoonde lettergrepen (zie de overwegende *eij*-grafieën en het dialectische [t'ha:stənt]) verdofte *-sie* verder tot *-se*, en konden volksetymologische vormen als *Huyseneinde* ontstaan. Dit verklaart o.i. ook waarom de taalgebruiker geen bezwaar maakte tegen de pleonastische samenstelling: in het ondoorzichtig geworden compositum herkende hij niet de bestanddelen *-zijde* en *-einde*, die beide afgelegen plaatsen aanduiden. Vermoedelijk luidde het toponiem in een vroeger stadium enkel *Heisie*⁽¹⁴⁾. Zodra *-sie* zijn morfeemwaarde verloor, ontstond, met toevoeging van *-einde* en de overgangsklank *-n-*, de stapelvorm *Heiseneinde*⁽¹⁵⁾.

Gemeenschappelijk aan deze Kempische *-zijde*-toponiemen is hun geografisch beperkte én tijdsgebonden verspreiding. Naar de optekeningen te oordelen zijn ze vroeg ontstaan: vóór de 14de eeuw. Onderhevig aan allerlei vervormingen zijn ze slechts een tijdlang produktief gebleven. Hun rol wordt o.i. later overgenomen door het element *-kant*, dat omstreeks 1600 voor het eerst verschijnt. Na de 17de eeuw komt *-zijde* enkel nog voor in zgn. „minor names”, maar dan met min of meer appellativische waarde⁽¹⁶⁾.

(13) J. DEMETS, Bijdrage tot de toponymie van Merksplas. Onuitgegeven licentie-verhandeling, Leuven, 1987, p. 115-116.

(14) Jammer genoeg beschikken we niet over attestaties uit de 15de eeuw.

(15) Het is ook mogelijk uit te gaan van *Heisie*, waaraan ter differentiatie *-einde* werd toegevoegd. Evenwel zouden we dan in de toponymie van Merksplas nog sporen verwachten van dat proprium *Heisie*, hetgeen niet het geval is.

(16) Enkele voorbeelden uit het Corpus MOLEMANS-THIRY: Kasterlee 1778 *de leege zijde*, 1778 *de hooge zijde*; Deurne 1632 *de lanck syde*; Lommel 1736 landt genaemt *den acker aende west seyde*, 1736 landt genaemt *den acker aende noord seyde*.

Geografisch beperkt de verspreiding van *-zijde*-gehuchtnamen zich tot de centrale Antwerpse Kempen: ze zijn het meest frequent in Turnhout(3) en de omliggende dorpen (Lille(3), Gierle(3), Merksplas(2)), met een enkele uitloper naar andere gemeenten (Mol, Westmalle). Opvallend is dat ze zelden alleen voorkomen: als men de gemeentegrenzen wegdenkt, vindt men meer dan één paar of trio *-zijde*-toponiemen, van elkaar onderscheiden door een verschillend eerste lid⁽¹⁷⁾. Vaak werd de gehuchtnaam overgedragen op de lange straat die naar het naburige dorp leidt.

De meeste van die gehuchten zijn thans nog landbouwzones, perifeer gelegen ten opzichte van de dorpskern. Zo zijn *-zijde*-toponiemen de talige getuigen van een vroegmiddeleeuwse periode van ontginningen, waarin men aan de rand van het bestaande cultuurland nieuwe landbouwgronden trachtte te winnen op de heide, het broek, het lo, het ven....

Leuven.

Ann MARYNISSEN

⁽¹⁷⁾ A.-M. en J. HELSEN, o.c., bijgevoegde overzichtskaart: *Houtzijde* (Lille) - *Broekzijde* (Gierle) - *Venzijde* (Gierle); *Broekzijde* (Turnhout) - *Dijkzijde* (Oud-Turnhout); *Heisie* - *Broekzijde* (Lille).